

Ungváry Krisztián

AKIVEL IGAZTALANUL BÁNTAK EL Ernst Nolte (1923–2016)

2016. augusztus 18-án elhunyt Ernst Nolte, a 20. század egyik legfontosabb történetfilozófusa.

Nolte nemzetközi ismertsége a német történészvitához kötődik: 1986-ban őt kérték fel a frankfurti *Politikai kultúra jelenidőben* című szimpóziumsorozat egyik előadására. Nolte szövegét, amely *Az elmúlni nem akaró múlt* címet viselte, a szervezők az anyag ismeretében nem engedték felolvasni, később egy napilap közölte. Formálisan ezzel vette kezdetét a német történészvita, amely több szempontból is rendkívül jelentős. Egyrészt azért, mert a 20. század alapvető kérdéseivel foglalkozik: olyan ügyekkel, amelyek minden gondolkodó embert érintenek – Magyarországon különösképp. Másrészt azért, mert Németország – és ezzel Európa – közgondolkodását is jelentősen befolyásolta az a diskurzus, amely nácizmus és kommunizmus viszonyáról szólt. Harmadrészt pedig azért, mert ez a vita ma is folyik.

Nolte, aki egy kisebb testi fogyatékoság miatt nem vett részt a háborúban, eredetileg Heidegger tanítványa volt, és *A fasizmus korszaka (Der Faschismus in seiner Epoche)* című, 1963-ban megjelent munkájával egycsapásra nemzetközi tekintélyt szerzett (a kötet néhány éve magyarul is megjelent). Figyelmes olvasó már ebben a műben észrevehette volna nácizmus és bolsevizmus párhuzamait, amely huszonhárom évvel később a történészvitához vezetett. A hidegháborús légkörben ezek a fejtegetések nem keltettek különösebb meglepetést, sőt a „mainstreambe” illeszthetőnek tűntek. Ezzel szemben 1986-ban a német társadalom sajátos, ma már igen nehezen értelmezhető helyzetben volt. A német értelmiségiek többsége ebben az időben nemcsak baloldalinak vallotta magát, nemcsak arról volt meggyőződve, hogy az NDK és a keleti blokk létezése még évtizedekig is eltart, hanem komolyan hirdette azt is: az antikommunizmus helytelen, korszerűtlen, idejétmúlt, sőt erkölcstelen (mert jobboldali áthallásai miatt gyanús) dolog, és például az NDK államférfiai vagy a nyugat-európai politikusok között nincs lényeges morális különbség. Ebben a szemléletben a „Gulág” címszó alatt ismertté vált bűncselekmények a rendszer véletlen, korántsem szükségszerű üzemi balesetének tűntek csupán. Kínos volt beszélni róluk, hiszen a nácik 1945 előtt és után egyaránt a Gulág, azaz a bolsevik rendszer bűncselekményeit hozták fel önmaguk mentegetésére is. 1986-ra a „náci apák” hatalma szinte teljesen megszűnt, de az ellenük hirdetett generációs harc tetőpontjára jutott, hiszen ekkorra már a német kultúrpolitika meghatározó részét a baloldali illúzióival le nem számolt 1968-as nemzedék irányította. Ebből az alapállásból következett az elementáris felháborodás, amely Nolte téziseit fogadta.

Egy meg nem tartott előadás, amely megrengette Németországot

Nolte meg nem tartott előadásának első, provokatív megállapítása az volt, hogy a 20. század politikai indíttatású tömegvérengzései közül a Gulágot eredendőbbnek jelölte meg Auschwitznál. Nála a náciizmus bizonyos értelemben a bolsevik terrorra adott szélsőséges reakció. Auschwitz ebből a szempontból „ázsiai tett”, egyfajta „kópia”. Az előadás második állítása, amely a rendezőknél még jobban kiverte a biztosítékot: Auschwitz szörnyűsége egy „technikai innováció” elsőkénti alkalmazása miatt egyértelmű. Ezzel arra célzott, hogy a kommunista diktatúra táboraiiban a hagyományos módszerek miatt nem tűnik nyilvánvalónak a megsemmisítő szándék, amit azonban teljes mértékben feltételezni lehet. Ebből következik Nolte azon állítása is, amely szerint Auschwitz nem szinguláris jelenség. Nem egyedi, és főleg nem összehasonlíthatatlan.

A vita és Nolte téziseinek megértése szempontjából feltétlenül szükséges itt beszúrnom egy megjegyzést. Ő ezt a kérdést nem szűken szabott eseménytörténeti, hanem történetfilozófiai szempontból vizsgálta. Megállapításai, amelyet később Hannah Arendt nyomán a „totalitarizmusteória történeti-genetikus verziója” címszó alatt összegzett, ennek fényében értelmezendők. Nolte érdeme, hogy a bolsevik teoretikusoknál pontosan és meggyőzően kimutatta a tömeges megsemmisítés iránti igényt. Trockij, Lenin vagy Sztálin számtalan alkalommal fejtegette, hogy bizonyos társadalmi osztályokat úgy kell kezelni, mint egy „bacilust”, mint „döglődő skorpiókat”. Grigorij Zinovjev 1918. szeptember 17-én nagy nyilvánosság előtti kijelentése, amelyet szovjet újságok is közöltek, meglepő nyíltsággal szólt erről: „Szovjetország százmillió lakosságából kilencvenet meg kell nyernünk a magunk számra. A maradéknak nincs mondanivalónk: ki kell irtanunk őket.”

A vádakkal ellentétben Nolte nem tett egyenlőségjelet Auschwitz és a Gulág közé, és egyébként is differenciáltan fogalmazott. „A burzsoázia, és általában az ellenséges csoportok bolsevikok általi likvidálása nem jelentette szükségszerűen egyének sokaságának megölését, sőt a formális kivégzést is csak ritkán. Előnyben részesítették az áldozatok, elsősorban a kulákok halálra dolgoztatását. Ezzel szemben a nagy ideológiai háború feltételeinek hatására az összes elérhető zsidó tömeges megsemmisítése Hitler és radikális híveinek követelménye volt.”

Nolte definíciója szerint „A fasizmus olyan antimarxizmus, amely az ellenfelet egy radikálisan ellentétes, vele mégis szomszédos ideológiával, és csaknem azonos, mégis jellegzetesen átformált módszerekkel megsemmisíteni igyekszik, de mindig a nemzeti önfenntartás és autonómia szétörhetetlen keretein belül”. Ebből látható, hogy Nolte bizonyos mértékig elveti a Hannah Arendt által megfogalmazott strukturális totalitarizmuselméletet, amely a liberális demokráciák szempontjából vizsgálja a náci és a bolsevik rendszert és tesz számos ponton egyenlőségjelet köztük. Meglepő, de megközelítése marxista alapokon nyugszik: a jelzők elhagyásával ugyan, de elfogadja azt a tételt, hogy a fasizmusok valójában a „győzelmesen előretörő” proletariátussal és a szocializmussal szembeni „kétségbeesett és kudarcra ítéltetett” reakciókként jellemezhetők. A fasizmusok reakciós jellege azonban nem tartalmukra, hanem időbeliségükre vonatkozik. Való-

jában számtalan ponton megállapítható, hogy a fasiszta társadalmi modell a modernségnek ugyanazon jegyeit hordozza, mint amire a kommunizmus is büszke.

Akció és reakció Nolte értelmezésében

Vulgáris értelmezések szerint Nolte a fasizmust csakis a kommunizmusra adott válaszként értelmezi. Ennek viszont ellentmond, hogy *A fasizmus korszaka* című művében a francia Action Française mozgalom 19. századi ideológiatörténetével, majd pedig az olasz fasizmussal foglalkozik: előbbi kronológiailag megelőzte a bolsevik forradalmat, utóbbi pedig ezzel szinte egyidős volt. Nolte számára a fasizmus végsősoron az optimista felhangjaitól megfosztott haladás elleni harcot jelenti. Ez nem csupán a modernitással történő szembehelyezkedés, mert magát az ellenmozgalmat is mélyen áthatja a modernitás, rendelkezik annak hatalmi eszközeivel. Ebben az értelemben a fasizmusok nem a kommunizmusra, hanem a modernizációra, a haladásra adott válaszok. A fasizmus és bolsevizmus közötti összefüggést Nolte abban látta, hogy a bolsevizmus civil világgal szembeni „ideológiai hadüzenete” hozta létre a fasizmusok szerinte „irreális túllövészként” értékelhető tömeggyilkos reakcióját, antimarxista, antiszemita és rasszista hadüzenetét. A bolsevikok által elindított „genocidális tendenciájú” osztálygyilkosság (*Klassenmord*) okozta kultúrsoikk és patológikus félelem lenne Nolte szerint a fajgyilkosság (*Rassenmord*) kiobbantója.

Nolte munkásságából a történészvita során általában kiragadott, botrányszagú kifejezésekkel foglalkoztak, anélkül, hogy ezek mélyebb értelmét kutatták volna. „Racionális mag”, „kópia”, „kauzális nexus” – a Nolte által használt kifejezéseket sokan rendre úgy értelmezték, mintha elfogadná a náciizmust, netán még szimpatizálna vele; mintha jogos válasznak tartaná a náci terrort a kommunista bűncelekményekre.

Valójában Noltétól ezek az értelmezések igen távol állnak. Nézzük meg, mit is jelentenek az említett kifejezések.

Munkáiban többször is leszögezte, hogy Hitler számára a zsidóság fizikai megsemmisítésének igénye pusztán ideológiai okokból már 1923 előtt is létezett. Fő forrásnak erre Dietrich Eckart *A bolsevizmus története Mózesről Leninig. Párbeszéd Hitler és énköztem* (1924) című brosúráját tartja. Hitler ebben a rendkívül korán megjelent pamfletben Eckartnak (akire úgy tekintett, mint „vezérlő csillagára”) a legradikálisabban nyilatkozott, fejtette ki bolsevizmus és zsidóság közös megsemmisítésének igényét. Nolte ebből a szempontból tehát intencionalista, azaz a holokausztot elsősorban ideológiai okokra visszavezető történész, szemben a funkcionalista iskolával, amely a holokauszt kapcsán a különféle, konkrét anyagi és politikai érdekek összjátékát hangsúlyozza az ideológia primátusával szemben. Zavarba ejtő azonban, hogy Nolte más szempontból látszólag ezzel ellentétes gondolatokat is megfogalmaz. Tézise kettős. Egyrészt azt állítja, hogy a holokauszt egy „kópia” jegyeit hordozza magán és a kommunista rémtettekre adott túlzó válasz, „ázsiai tett”, másrészt szerinte a náci zsidógyűlöletének volt egy „racionális magja”, az antiszemitizmus valamilyen módon ok-okozati kapcsolatba hozható a zsidósággal. Ez alatt sem

jogosságot, sem természettudományosan igazolható szükségszerűséget nem kell érteni. A „racionális mag” és a „kauzális nexus” Nolte értelmezésében csupán arra utal, hogy „értelmileg felfogható” és „logikailag követhető”. A középkori pogromok nyilvánvalóan jogtalanok, ám abból a szempontból, hogy kényszerből ugyan, de a zsidók kezében volt a pénzkölcsönzés, mégsem volt teljesen alaptalan a zsidóságot uzsorával vádolni. Nolte értelmezése szerint a zsidó nép történelmi nagyságának lebecsülése, ha szerepét kizárólag az „áldozat” státusára redukáljuk. „Lehetséges, és történelemszociológiai szempontból megengedhető a zsidóság szerepét a cigányokénak megfeleltetni pusztán azért, mert mindkét csoport a náciizmus áldozata? Nem vagyunk igazságtalanok a zsidókkal vagy a németekkel szemben, ha azt állítjuk, hogy az antijudaizmus vagy az antigermanizmus csupán és kizárólag előítéleteken alapszik? Nem lehetséges, hogy a náci antijudaizmus »racionális magjának« kutatása megnyitja előttünk az utat más »anti« magatartások megértéséhez? Hisz ezek morálisan ugyan elítélhetőek, de a történelem jelentős részét jelentik” – teszi fel Nolte François Furet-nek a kérdést. (Furet nagy tekintélyű, korábban baloldali, ám az 1980-as évekre a baloldali dogmákkal hevesen szembefordult történész Noltéval folytatott levelezését nemrég magyarul is megjelentette egy szakfolyóirat.)

Nolte „kópiára” és a náciizmus bűneit a radikális antikommunizmusból eredeztető nézeteire több bizonyítékot is felhoz. Egyrészt hivatkozik arra, hogy a Birodalmi Biztonsági Főhivatal illetékesei saját koncentrációs táboraik tervezésekor a szovjet lágerek-ről készített tanulmányokra is támaszkodtak. Másrészt rámutat arra, hogy 1939-ig a náci Németországban kevesebb mint harmincezer embert börtönöztek be politikai nézeteik miatt, és a néhány náci koncentrációs tábor a Gulág ekkor már kiépült rendszeréhez és a szovjet tömeggyilkosságokhoz képest kezdetleges intézménynek tűnhetett. Arra hivatkozik, hogy bár 1939 előtt Londonból vagy Párizsból nézve a Harmadik Birodalom totális diktatúrájának számít, de ugyanez Moszkvából egy már-már normális nyugat-európai liberális államot idézett. Kézenfekvőnek tűnhetne az az értelmezés, amely ezekben a mondatokban a náciizmus apológiáját kívánja láttatni. Ha azonban elfogadjuk azt a feltevést, hogy történelmi események a tettesek szempontjából is tudományosan vizsgálhatók, akkor csakugyan felmerül a kérdés: mi az oka annak, hogy 1939 szeptemberéig a náci Németországban nem létezett megsemmisítő program, és hogy a rendszer politikai áldozatainak száma nem haladta meg más európai diktatúrák áldozatainak számát? És még inkább felmerül a kérdés: mi okozta ennek a helyzetnek gyökeres megváltozását 1939 és 1941 között, majd 1941 után, amikor a náci népiirtásnak milliók estek áldozatul?

A történészvita eredményei és utóélete

Eleinte úgy tűnt, hogy a történészvita Nolte látványos vereségével zárult. Kritikuskai jóval több szóhoz jutottak, mint ő, személye egyre inkább visszaszorult, és csak kevesen vállalták téziseit, amelyekre rásütötték a politikai inkorrekttség bélyegét. Erről a német médiaértelmiség nagyjai gondoskodtak: Marcel Reich-Ranicki, a német „kultúrpaapa” például Noltét a német jelenkor „zavaros, sőt megvetendő jelenségének” nevezte, mi-

közben senki nem tett fel Reich–Ranickinek kérdéseket arról, hogy miért lépett be korábban a lengyel kommunista állambiztonság soraiba és mit is művelt ott a sztálinizmus évei alatt, mielőtt Németországban kért volna menedékjogot.

A fecsegő felszín alatt azonban más irányú tendenciák is tapasztalhatóak voltak. Mindez már a német egység kapcsán is nyilvánvalóvá vált, hiszen sok német értelmiségi a megosztottságot a szingulárisnak tekintett náci bűncselekményekért kapott megérdemelt és állandósítandó büntetésnek látta. Nolte megítélése ebben a kontextusban történt, ezért számított botránynak munkásságának azon része, amely az összehasonlítást és a két diktatúra kölcsönhatásait feszegette. A baloldali nyugatnémet elvárásokkal szemben a német egység mégis létrejött, ráadásul különösebb szélsőjobboldali politikai reakciók nélkül. Mindez el kellett volna bizonytalanítsa a Noltét támadók táborát, ehelyett azonban ahhoz vezetett, hogy személyét gyakorlatilag kiátkozták a komolyan vehető társadalomtudósok közül.

Ehhez képest viszont az új történeti kutatások éppen hogy Nolte állításait támasztották alá. Rainer Zitelmann *Hitler. Egy forradalmár önértelmezése* című, 1991-ben megjelent kötete nácizmus és modernitás kapcsolatáról átütő bizonyítékokkal szolgált. Götz Aly, Christian Gerlach és társaik a náci diktatúra részkérdéseiről írt tanulmányaikban kimutatták, hogy annak működését az ideológiai premisszák mellett nagyon is racionális döntések határozták meg. Különösen Aly volt az, aki ideológia, racionalitás és modernitás kérdésében meglepő felfedezésekkel szolgált. Azt a közkeletű vélekedést, amely szerint „a holokauszt történelmen kívüli jelenség” (Heller Ágnes), „Auschwitzban nem folyt gazdálkodás, csak a halottakkal” (Krausz Tamás), és a nácik antiszemitizmusa végsősoron maguknak az elkövetőknek is kárt okozott, ezek a kutatások meggyőzően cáfolták. Mindez a publicisztikákban csak kevéssé jelent meg. Helyette a Wehrmacht kollektív bűnösségét súlykoló, hamis képaláírásokkal operáló kiállítás és Daniel J. Goldhagen *Hitler készséges végrehajtói* című, akár rasszistának is tekinthető mondanivalót megfogalmazott műve idézett elő Németországban társadalmi vitát, amelynek egyes mozzanatai már-már a látványos önostorozás fogalmát is kimerítették. (Goldhagen tézise szerint a holokauszt igazi oka a német népben megbúvó „eliminatorikus”, azaz megsemmisítést célzó antiszemitizmus.)

Nem sokkal később azonban egy új vita vette át a közbeszéd irányítását. Az 1998-ban megjelent *A kommunizmus fekete könyve* bevezetőjében azzal a provokatív állítással indított, hogy a kommunizmus halálos áldozatainak száma jóval nagyobb, mint a nemzetiszocializmusé. E vita mögött is publikációk sora állt. Ezek lényegében hasonló állításokat tartalmaztak, de önmagukban nem hívták fel a közvélemény figyelmét. François Furet *Egy illúzió vége. Kommunizmus a 21. században* című munkája már 1996-ban napvilágot látott, két évvel később pedig Furet és Nolte levélváltását adták ki.

2001. szeptember 11.

Nolte számára a történelem huszonöt évvel a történészvita kezdete után szolgáltatott frappáns elégtételt – minderről a *Kauzális nexus* című kötetében számolt be olvasóinak.

2001. szeptember 11-én ugyanis olyasmi történt, amihez foghatóval az USA lakossága korábban soha nem szembesült. Egy teljesen idegen kultúrkör hordozói támadták meg a világ egyik szuperhatalmát. A támadás olyan helyen történt, ahol korábban teljesen elképzelhetetlennek tűnt ehhez hasonló atrocitás. A támadók népcsoport, nemzetiség, sőt vallási hovatartozás alapján is egyértelműen beazonosíthatóak voltak, és a támadás az USA lakosságának valóságos kultúrsokkot okozott.

Nolte saját bevallása szerint 2002-ben megjelent tanulmánykötetéhez eredetileg több címet is kitalált, egyet azonban mindenképp kerülni kívánt. Ez a „kauzális nexus” kifejezés volt, amely miatt őt korábban rendre azzal vádolták, hogy mentegetni kívánja a náci népirtást. „Egy teljesen váratlan esemény, amely azonban a világ helyzetét alapvetően megváltoztatta és hónapokon át cikkek, állásfoglalások és kötetek szinte egyetlen témája volt az egész világon, megváltoztatta álláspontomat. Egyetlen más esemény sem létezett ugyanis az utóbbi évtizedekben, amely ennyire egyértelműen alkalmas lett volna arra, hogy megmagyarázzam a »kauzális nexus« kifejezés értelmét” – írta.

Mint ismeretes, a merénylet az egész világon hatalmas felháborodást keltett, elsősorban azért, mert az események (akkor még) példanélkülinek és ezért szingulárisnak tűntek. Soha korábban nem fordult elő ilyen mértékben civil utasok fegyverként történő használata, a tettesek muszlimoknak vallották magukat, és ezzel egy idegen kultúrát reprezentáltak. Ráadásul a tett egyértelműen modernitásellenes hisztériából fakadt.

Nem meglepően az első reakció a bosszúvágy volt, ennek igényére maga az amerikai elnök is utalt, holott egyetlen államot sem lehetett tettesként beazonosítani. Vérmérséklettől függően az amerikai társadalom az „arabokat”, a vallásos muszlimokat vagy csak a talibán tagjait vádolta a gaztett elkövetésével. Az arabok, illetve a muszlimok elleni vádak finoman szólva nem csökkentette, hogy az USA megalázásának hírére az arab térség több országában a lakosság nem jelentéktelen része kitorzó lelkesedéssel reagált.

Rémület, példanélküliség, idegenség, kollektivista vádak, az ellenség mint az „abszolút gonosz” beállítás és ennek nyomán radikális, extrém vagy mérsékelt megtorlás követelése: mind olyan jelenségek, amelyek a bolsevizmus kapcsán is elmondhatóak.

Amikor a bolsevikok puccsa 1917 novemberében nemcsak a cári uralmat, hanem a polgári berendezkedést is megdöntötte és a kapitalizmus világméretű megsemmisítésére hívott fel, a világ jelentős részében mindez sokkot váltott ki. Ebben komoly szerepe volt a bolsevista módszereknek, amelyek ábécéje a jobboldalisággal nem vádolható szociáldemokrata Karl Kautsky szerint is a tarkónlövés volt. A bolsevisták elvi alapon meghirdetett burzsoáziaellenes hadjárata példa nélkülinek számított, és a bolsevizmus reprezentánsainak túlnyomó többségét a külvilág – beleértve olyan neves értelmiségieket is, mint például Thomas Mann – nemcsak idegennek, hanem zsidónak is be tudta azonosítani.

Nolte értelmezésében a fasizmusok olyan modernitásellenes ideológiák, amelyeket magukat is áthat a modernitás. Használják, sőt továbbfejlesztik az eszközeit, miközben elképzeléseik ideája egy premodern társadalom. Mindez kísértetiesen rímel azokra a politikai mozgalmakra, amelyeket 2001 óta a világ a „talibán”, illetve az „iszlám állam” címszó alatt ismer, és amelynek reprezentánsai mobiltelefonokkal működtetik a saria rendszerét.

Nem véletlen, hogy az idős történetfilozófus érdeklődésének homlokterébe 2001 után az arab világ megértése került. 2009-ben *A harmadik radikális ellenállási mozgalom: az iszlámizmus* címmel jelentetett meg kötetet. Annak fényében, amit azóta a radikális iszlámról tudunk, Nolte jósnak bizonyult. A halála előtti években németországi megítélése lassan, de pozitívan változott: Jörg Baberowski 2014-ben például nyíltan kimondta, hogy „történetileg Nolténak volt igaza. Igazságtalanul bántak el vele.”

Személyes megjegyzések

Nolte munkáival először elsőéves egyetemistaként találkoztam, *A fasizmus korszakát* még egy német antikváriumban vásároltam meg. 2000-ben, berlini ösztöndíjam alkalmával a Freie Universität könyvtárában személyesen is megismerhettem, miután összeszedtem a bátorságom, hogy megszólítsam. Félénkségem teljesen megalapozatlan volt, mert Nolte és neje rendkívül barátságos és nyitott vendéglátónak bizonyult. Az idős tudós haláláig dolgozott, idejének felét Berlinben, másik felét észak-németországi nyaralójában töltötte. Innovativitására jellemző az a kötet, amelynek címe is már provokáció: *Vitápon-tok. Mai és jövőbeni viták a nemzetiszocializmusról*. A cím is mutatja, hogy Nolte valójában nem történészi, hanem történetfilozófiai szempontból vizsgálta a világot. Összehasonlított és értelmezett – ami a legnehezebb történészi feladat. Az, hogy tudományos vállalkozásnak tekintette annak megírását, a jövőben milyen diskurzusok fognak megszületni, a nyugat-európai értelmiség egyik legfontosabb negatív vonatkoztatási pontjának számító ideológiáról, elképesztő szuverenitásról tett tanúságot.

Nolte történészvita utáni egyre erősebb elszigetelődésében a német értelmiség polarizáltsága, valamint a történészszakma bezárkózó attitűdje döntő szerepet játszott, de az sem segített, hogy az idős mester néha kifejezetten szívesen provokálta hallgatóságát. A kétezres években a Frankfurter Allgemeine Zeitung már nem volt hajlandó cikket közölni tőle, Angela Merkel megtagadta, hogy laudációt mondjon, amikor 2000-ben a Deutschland-Stiftung díjjal tüntette ki. Ezzel szemben francia és olasz nyelvterületen elismertsége töretlen maradt.

„Nem értem, miért írtak ennyire sokat Noltéről” – nyilatkozta egyszer lekezelően Walter Laqueur USA-ban élő német-zsidó publicista. Nehezen lehetett volna ennél hamisabb mondatot írni Noltéval kapcsolatban. Még kevésbé sikerült munkáival is fityiszt tudott mutatni annak a történettudománynak, amely rendre meglegedett részletek feltárásával, ahelyett, hogy tágabb filozófiai összefüggésekkel is foglalkozott volna. A történetírás antik értelmezésben újra és újra kihívást jelent az emberiségnek, amely minden korszakban kénytelen új interpretációkhoz folyamodni annak érdekében, hogy megérthesse múltját. Sokan kissé lenézően nevezték őt történetfilozófusnak – életműve fényében ez inkább kitüntető jelző.

Ernst Nolte elhunyt, de munkái itt maradnak köztünk – kérdésfelvetései még inkább.